

"קצות החושן":
ראשית הלמדנות – מאפיינים ומגמות

תקציר עברי

מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת
נעם סמט

ספטמבר 2016

אלול תשע"ו

באר שבע

תקציר

עבודה זו עוסקת בספר 'קצות החושן', אותו חיבר ר' אריה לייב הכהן הלר (להלן: רא"ל). הספר הוא חלק מספרות 'נושאי הכלים' – הפרשנים הסובבים את השולחן ערוך, בחלק 'חושן משפט'. בנוסף, הוא נחשב לחיבור למדני מרכזי, שזכה למקום של כבוד בבית המדרש ולהשפעה רבה על אופן הלימוד והחשיבה עד ימינו אלה. סקירת החיבור ומאפייניו מלמדת רבות על ראשיתה של הלמדנות המודרנית ועל תהליכי השינוי והצמיחה בספרות ההלכה בעת החדשה.

המבוא לעבודה מצביע בקצרה על חשיבותו של ספר קצות החושן כחיבור מעבר, הניצב בתפר בין הלימוד בבית המדרש הפולני של המאות הט"ז-י"ז לבין צורות הלימוד שהתפתחו מן המאה הי"ט והלאה. מחד – ממשיך ספר 'קצות החושן' את תרבות הכתיבה האשכנזית סביב השולחן ערוך, והוא מהווה חוליה אחרונה בשרשרת הפרשנים שנדפסו סביבו. מאידך – צורת לימודו ואופן הצגת הדברים בו הפכו אותו להשראה ומודל ליצירה הלמדנית המאוחרת, שבמרכזה ניצב העיון הקונספטואלי. בכך ניצב החיבור בתפר שבין כתיבה הלכתית ופרשנית לבין למדנות מושגית המעצבת קטגוריות משפטיות.

ההקדמה מציגה את הרקע הביוגרפי והאישי ליצירתו של רא"ל, תוך התייחסות למאפיינים ההיסטוריים הייחודיים ליהדות גליציה במפנה המאה הי"ח. בנוסף עוסקת ההקדמה בספר 'קצות החושן' עצמו – עריכתו, הדפסתו והתקבלותו. נקודת ציון משמעותית בתהליך הזה כרוכה בשילובו ב'צורת הדף' המקובלת של השולחן ערוך, במחצית המאה הי"ט.

גוף העבודה מחולק לשני חלקים.

החלק הראשון של העבודה מבקש להציב את הרקע המוקדם ליצירתו של רא"ל, ולמקם אותה בתוך ההקשר הרחב של ספרות ההלכה בעת החדשה המוקדמת.

הפרק הראשון סוקר את שרשרת נושאי הכלים לחלק 'חושן משפט' של השולחן ערוך, מפירושו של הסמ"ע במאה הט"ז, דרך פירושיהם של הש"ך וה'יתומים', ועד ל'קצות החושן' במחצית השנייה של המאה הי"ח. סקירת חיבורים אלו, שהם מן היצירות המרכזיות ביותר של ספרות ההלכה בתקופה זו, מלמדת הרבה על המתחים הבסיסיים בבית המדרש הפולני ועל תהליכי השינוי שעוברים עליו.

התקבלותו של השולחן ערוך והיצירה סביבו יוצרים ארגון מחודש של הידע ההלכתי, ובאופן זה מעצבים שדות שיח ופרשנות חדשים. המתח שבין למדנות ופלפול לבין פסיקת

הלכה הוא אחד המוקדים המרכזיים בתהליך הזה, החל מהעימות שבין הסמי"ע לב"ח בראשית המאה הי"ז, דרך המבנה הכפול של ספר 'אורים ותומים' לר' יונתן אייבשיץ, ועד לעיסוקו המקביל של רא"ל בשני התחומים ב'קצות החושן'. על אף הדגש ההלכתי שביצירה סביב השולחן ערוך, מסתבר שהקשר הפלפולי והלמדני לא מאבד את מקומו, וממשיך להיות גורם משפיע ומעצב בספרות נושאי הכלים. ההיכרות עם ציר משמעותי זה מציבה את מפעלו של רא"ל בתוך ההקשר הראשוני והמיידני שלה. חידושו הלמדני של רא"ל מתגלה כהבשלה של תהליכים ארוכי טווח בבית המדרש הפולני.

הפרק השני מתרכז בציר מקביל ומרכזי בספרות הלמדנית – ציר העיסוק האשכנזי **בספקות** ובדרכי ההתמודדות ההלכתית אתם. העיסוק בספק בכתביהם של מהר"י קולון, המהרש"ל, הש"ך וה'תומים', מציב את הנושא הזה כנושא מרכזי מאוד בשיח הלמדני האשכנזי בעת החדשה המוקדמת.

הספקות, גם ההלכתיים וגם המציאותיים, מציבים אתגר גדול בפני המערכת ההלכתית, והעיסוק בדרכי הפתרון שלהם בוחן למעשה את גבולותיה של המערכת, וכך גם את תפיסותיה היסודיות. מקומו של השולחן ערוך חוזר ונדון כאן מזווית מעט שונה, וכך גם שאלות היחס בין ראשונים לאחרונים, מבנה הסמכות של מערכת הפסיקה ועוד.

רא"ל הקדיש חיבור משלו לעיסוק בנושא – הספר 'שב שמעתתא'. כמו בפרק הקודם, מוצג כאן הספר בתוך ההקשר הרחב של העיסוק בנושא. השוואת מפעלו של רא"ל לדיוני קודמיו מלמדת שוב על כפל הפנים של יצירתו, המהווה מחד המשך ישיר לעיסוקם ההלכתי של קודמיו, ומאידך – מסמנת אופקים וצורות עיון ולימוד חדשים.

בחינה מדוקדקת של עריכת הספר מלמדת על תהליכי ההיווצרות שלו, ועל העקרונות המנחים של ארגונו. ה'שב שמעתתא' הוא למעשה החיבור הלמדני הראשון המציב בבסיסו עיסוק בשאלה מופשטת וקונספטואלית, ללא עוגן פרשני או הלכתי. סביב מושג הספק שוזר רא"ל שבע מערכות, שאינן חותרות לפסק או לפרשנות, אלא להבהרה מושגית של עקרונות משפטיים יסודיים.

להשלמת החלק הראשון, מוקדש **הפרק השלישי** לעיסוק בהקדמתו של רא"ל ל'קצות החושן'. ההקדמה היא מסמך הגותי-תיאולוגי, בו פורש רא"ל את הרקע האידיאולוגי לדרך לימודו.

במרכז ההקדמה – מדגיש רא"ל את מרכזיותו של השכל האנושי כמדיום היחיד ללימוד תורה. מוגבלותו של השכל האנושי, שאינו יכול להגיע אל האמת המוחלטת, הופכת בדברי רא"ל ליתרון, כיוון שדווקא היא מאפשרת לחדש את העולם וליצור בו. הדגשת ההיבט היצירתי והאסתטי של לימוד התורה מציעה את הרקע התיאולוגי הנדרש לפלפול הלמדני ולהעמדתו כמרכז היצירה ההלכתית.

משלימה את התמונה השוואה בין גישתו של רא"ל לבין עמדתו של בן דורו – ר' חיים מוולוז'ין. הצבת העמדות זו כנגד זו מחדדת את זיקתו של רא"ל אל בית המדרש הפולני, ואת הפער בינו לבין הגר"א ובית מדרשו. פרישת הרקע האידאולוגי מאפשרת גם למקם את רא"ל בתוך ההקשר הרחב של מהפכות הרוח במאה הי"ח והדיון הער והאינטנסיבי בשאלת גבולותיה של ההכרה האנושית.

חלקה השני של העבודה מוקדש לבחינת החיבור 'קצות החושן' עצמו, תוך הדגשת החידושים המתודולוגיים שבדרך לימודו של רא"ל והשפעתם הלאה. בבסיסו של חלק זה עומד עיון בדיוני ההלכתיים והלמדניים של רא"ל ב'קצות החושן', תוך המשך עיסוק בטיעונים העקרוניים שהוצגו בחלק הראשון ועיגונם בחיבור עצמו.

הפרק הרביעי עוסק בשאלה היסודית של סמכות הדיינים, ובעמדתו של רא"ל בנושא זה. כחיבור העוסק בחלק 'חושן משפט', שאלת הסמכות לדון בזמן הזה, בהעדר שרשרת רציפה של סמיכת דיינים, היא כמובן שאלה מרכזית. לדיון זה יש הקשר היסטורי ייחודי במחצית השנייה של המאה הי"ח, כאשר השינויים בקיסרות האוסטרית הובילו לשלילה כמעט מלאה של סמכויות בתי-הדין הרבניים והקהילתיים.

בחינת עמדתו של רא"ל בנושא זה מלמדת על מאמציו להפריד בין הממד הפוליטי של סמכות בית הדין ויכולתו לכפות את דינו לבין הדין עצמו, שהוא פונקציה של ידע תורני בלבד. הבחנה זו מציבה את העיסוק בדיני הממונות בשורה אחת עם כל תחומי ההלכה האחרים, ולמעשה מוחקת את הפער שבין איסורים לממונות.

הרקע הריאלי של שלילת הסמכות משתקף בהדגשת הידע כמקור הסמכות הראשוני של בית הדין. שאלת הסמכות הופכת כך לצומת שבה נפגשים החידוש הלמדני, הרקע הריאלי והשינויים המתודולוגיים בדרך הלימוד.

הפרק החמישי פונה לניתוח אחת הדוגמאות המפורסמות לחידושו של רא"ל – דבריו בעניין פסולי עדות בסימן לד, ומקורות נוספים הקשורים לעניין. ניתוח חידושו הלמדני של ה'קצות' ומקורותיו מהווים רקע מתאים להצבעה על מאפייניה המרכזיים של שיטתו הלמדנית ובעיקר – על הממדים הקונספטואליים של יצירתו. חידושו בנושא עדות במקורות השונים נכרכים זה בזה ונשענים על הנחות יסוד משפטיות עקרוניות.

דיונו של רא"ל בנושא זה נשען על דיון מוקדם של חכם ספרדי בן המאה הט"ז – מהר"י בן לב. ניתוח מהלכיו בסימן זה מדגיש את הזיקה שלו לספרות ההלכה הספרדית, ובפרט – לספרות השו"ת הספרדית המאוחרת. בספרות זו ניכרים ניצניה של חשיבה למדנית-קונספטואלית, והיא מהווה חוליית חיבור חשובה בין העיון הספרדי המוקדם לבין היצירה הלמדנית המודרנית.

הפרק השישי מרחיב את היריעה וסוקר חמש דוגמאות מרכזיות לחידושים קונספטואליים של רא"ל – בתחומים שונים: שליחות, קניין, הלכות שומרים ועוד. בכל אחת מן הדוגמאות – מודגש חידושו העקרוני של רא"ל בנושא ביחס לדברי קודמיו ולאופן עיסוקם בנושא. הרחבת היריעה מאפשרת הדגמה וחידוד של העקרונות שהועלו בפרק החמישי, ובחינת השפעתם הלאה על בית המדרש הלמדני. בכל הדוגמאות שנידונו בפרק ניכרת הזיקה העמוקה של רא"ל לקודמיו בציר נושאי הכלים, ויחד עם זה – חדשנותו הקונספטואלית, המאפשרת שינוי של צורת החשיבה וההתייחסות לנושא הנדון.

הפרק השביעי מתמקד בכיוון חשיבה למדני אופייני ליצירתו של רא"ל – חשיבה משפטית הנוטה להסברים ריאליסטיים, המנמקים את החוק בהתבססות על תמונה כמו-מכאנית או טכנית של המנגנונים הבסיסיים של המערכת ההלכתית. מקבילה דומה, גם אם לא זהה, ניתן למצוא בהסתמכותו הנרחבת יחסית של רא"ל על מנגנון 'גזירת הכתוב' כטעם להלכות שאין להן הצדקה רציונלית אחרת. הפרק סוקר מספר דוגמאות מרכזיות לנימוקים מסוג זה. מעבר לאפיון משמעותי של דרכו הלמדנית של ה'קצות', מאפשר המיקוד בנושא זה השוואה משמעותית לתהליכי התפתחות של תיאוריות חוק מקבילות באותה התקופה.

חתימת העבודה חוזרת אל השאלות היסודיות ואוספת כמה מן התובנות המרכזיות ביחס למאפייניה ומגמותיה של הלמדנות בראשית דרכה.

מילות מפתח:

קצות החושן, שולחן ערוך, אחרונים, למדנות, שב שמעתא, אבני מילואים, מהרש"ל, סמ"ע, ש"ך, אורים ותומים, נתיבות המשפט, קונספטואליות, נטורליזם, נומינליזם, אמת, גליציה, השכלה, פלפול, המשגה, ספקות, תפיסה, קים לי, דפוס, הלכה, סמכות